

Molenonderdelen uit 's-Hertogenbosch draaien nog

Nico Jurgens

Momenteel worden voorbereidingen getroffen voor de restauratie van de stadswallen van 's-Hertogenbosch. De Bouwhistorische en Archeologische Dienst verricht vooronderzoek om de restauratie op een historisch verantwoorde wijze uit te voeren. Hiervoor wordt onder andere een inventarisatie gemaakt van de molens die op de wallen gestaan hebben. De historische waarde en de aantrekkelijkheid van de vestingwerken zouden te verhogen zijn door de geschiedenis van de molens daarin een plaats te geven, bijvoorbeeld door het herkenbaar maken van de vroegere locaties.

Deze inventarisatie is aanleiding om voor dit tijdschrift een reeks te starten over de molens van de stad. De geschiedenis daarvan is een afspiegeling van de lokale economische geschiedenis. Het is een lange en rijke historie waar veel wetenswaardigheden over te vermelden zijn. Een beschrijving van alle molens zou de omvang van dit blad ver te buiten gaan. Er is voor gekozen om telkens een interessant onderwerp uit te werken tot een kort artikel of bericht.

Wat is er nog van de Bossche molens over? In 1939 werd het restant van de windmolen bij de Vughteruitgang gesloopt.¹ Daarmee verdween de laatste tastbare herinnering aan de molengeschiedenis van de stad.

Was dat echt de laatste?

Waarschijnlijk zijn enkele onderdelen uit een molen van 's-Hertogenbosch behouden gebleven. Deze zouden zich thans in

Amerika bevinden! Ze zijn daar niet rechtstreeks naar toe gegaan, maar hebben voordien nog dienst gedaan in de molen van Vinkel. We onderzochten de omzwingingen van deze onderdelen.

Nooitgedacht

De ontmanteling van de wallen van 's-Hertogenbosch, waarmee begonnen werd in 1879, was aanleiding voor het stadsbestuur om ook de windmolens af te breken. De gemeente kocht hiertoe enkele molens aan.

Zo werd op 15 mei 1883 de ronde stenen molen 'Nooitgedacht' op Bastion Maria (bij de Berewoutkazerne) aangekocht. De aankoop en sloop hebben het gemeentebestuur een tijdlang moeilijkheden bezorgd. In de notulen van de gemeenteraad lezen we dat de afbraak uitgesteld werd omdat molenaar M. van der Wielen niet wilde vertrekken en met een rechtszaak dreigde. De molen was nog in gebruik voor het produceren van tarwe- en roggebloem voor de bakkers. Om die reden werd door de gemeenteraad zelfs nog overwogen de molen te laten staan en te verhuren. De voorzitter van de vergadering, wethouder F.J. Pompe, vond echter dat de tijd gunstig was om de molen af te breken omdat er al twee molenaars belangstelling getoond hadden voor de bij de sloop vrijkomende onderdelen.² De molen had weinig waarde en de grond zou een nieuwe bestemming kunnen krijgen. Uiteindelijk werd definitief besloten de molen voor afbraak te verkopen.³ Koper van de molen en de molenaarswo-

Stadsgezicht vanuit het westen, getekend in 1840. Rechts molen 'Nooitgedacht' op Bastion Maria. Uit handschrift A.G. Verheijen, Bibliotheek Koninklijk Huisarchief Den Haag. (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 28474)

ning was aannemer J. van Lith uit Empel voor f 1640,-. De afbraak duurde van december 1883 tot maart 1884. In opdracht van de aannemer werd het van de afbraak afkomstige materiaal in veiling gebracht. Het bracht gezamenlijk f 1017,25 op.⁴ Helaas worden de kavels in de van de veiling op-gemaakte processen-verbaal niet omschreven, noch worden de kopers genoemd. De lage opbrengst wijst er op dat er al onderdelen onderhands waren verkocht.

De Zwaan

Korenmolen 'De Zwaan' in Vinkel werd in 1884 opgericht door molenaar P. van Schaijk. In die tijd vonden stoommachines al volop toepassing. Waar de nieuwe techniek zijn intrrede deed moest de oude het veld ruimen. Zo werden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer molens afgebroken. Op plaatsen waar onvoldoende klandizie was kon een stoommachine niet rendabel gemaakt worden. Het was dan veel aantrekkelijker tweedehands windmolens op te richten. Deze waren voor weinig geld te koop en bovendien waaide de wind ook toen voor

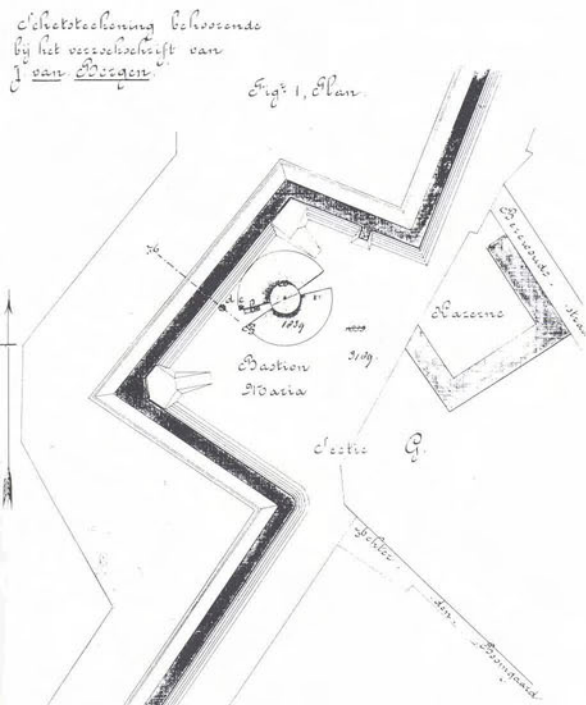
niets. Zo besloot Van Schaijk een tweedehands windmolen op te richten in Vinkel. Hij had een afgebroken watermolen (molen voor het drooghouden van laaggelegen gebieden) gekocht in Dordrecht.⁵ Het betrof een houten molen met achtkante plattegrond. De molen werd uit elkaar genomen en in onderdelen naar Vinkel gebracht. De mededeling over de Dordtse herkomst, gedaan door de kleinzoon van molenaar Van Schaijk, kan echter niet geheel juist zijn. In 1883 of 1884 werd geen watermolen afgebroken in Dordrecht.⁶ Maar de laatste decennia van de vorige eeuw waren er enkele molenbouwers die de bakens verzet hadden en hun werk vonden in het slopen en verhandelen van afgedankte molens, onder andere de firma Thobé in Dordrecht. Mogelijk leverde deze de windmolen aan Van Schaijk. De mededeling van Van Schaijk over de herkomst van de molen, enkele kenmerken zoals de kaarsrechte hoekstijlen, het fabrikaat en de ouderdom van de gietijzeren wiekenas en het jaar van verplaatsing leiden tot het vermoeden dat het één van de molens van het eiland IJsselmonde geweest zou kunnen zijn. Wat het sloopjaar betreft komen de molens van de polder Oost-IJsselmonde het meeste in aanmerking. Deze kwamen in 1883 buiten bedrijf. Een bewijs dat de Vinkelse molen hier vandaan kwam is echter nog niet gevonden.⁷

Tandwielen, spillen en molenstenen

Met een watermolen kan geen graan gemalen worden. Water is al een voldoende fijne substantie, alleen in sommige delen van het land heeft men er teveel van. Om water te verplaatsen zijn andere werktuigen nodig. Het ontbrak Van Schaijk voor zijn molen dus nog aan het maalwerk, dat wil zeggen: enkele tandwielen, spillen en molenstenen. Volgens de eerder genoemde kleinzoon van de bouwer waren deze afkomstig uit de afbraak van een molen in 's-Hertogenbosch. Ook van deze mededeling is de juistheid nog niet met zekerheid vastgesteld. En welke Bossche molen de leverancier was van deze onderdelen werd niet genoemd door Van Schaijk.

Het jaar van afbraak van molen 'Nooitgedacht' komt overeen met de bouw van de molen in Vinkel. Het is dus goed mogelijk

Bastion Maria met molen 'Nooitgedacht'. Situatieschets van 1869 bij het verzoekschrift van molenaar J. van Bergen voor de plaatsing van een hulpstoommachine. Pentekening uit archief Gemeentewerken. (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 15304)

dat de onderdelen daar vandaan kwamen. Maar behalve de 'Nooitgedacht' werd in die tijd nog een molen afgebroken: de 'Oude Steenen Molen' op Bastion Oranje.⁸ Dit was eveneens een ronde stenen molen, die de laatste jaren van zijn bestaan ingericht was als oliemolen. Naast de molen was een kleine, door een stoommachine aangedreven, meelfabriek gebouwd.

In februari 1884 werd deze molen in veiliging gebracht in opdracht van de vroegere firmanten, de gebroeders Bax. Wie de werktuigen en machinerieën kocht is nog niet bekend. In 1885 werd het afbraakmateriaal van de romp en de bijbehorende gebouwen openbaar verkocht.⁹

Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat de onderdelen die Van Schaijk zocht in deze molen gevonden konden worden. De werktuigen uit een oliemolen zijn al evenmin geschikt voor het malen van graan. Een oliemolen produceert olie uit oliehoudende zaden door deze onder hoge druk uit te persen. Het is niet uitgesloten dat deze grote windmolen een dubbele functie had, maar dat wordt niet genoemd in de nu bekende documenten. Wel is bekend dat deze molen in de achttiende eeuw korenmolen was en in 1808 verbouwd werd tot volmolen (hierin werden wollen stoffen bewerkt). Al vrij snel daarna moet de molen nogmaals verbouwd zijn, nu tot oliemolen. In 1832 werd eigenaar M. Coolen genoemd als oliemolenaar.¹⁰ De andere molens die in de negentiende eeuw in 's-Hertogenbosch stonden komen niet in aanmerking omdat deze op een ander tijdstip werden afgebroken. Als de onderdelen van het maalwerk van de molen van Vinkel inderdaad uit de 'Nooitgedacht' afkomstig waren zullen ze nog in goede staat verkeerd hebben, want die molen werd pas in 1800 gebouwd.¹¹

Naar Amerika

In het Amerikaanse Holland, de eerste plaats in de Verenigde Staten waar Nederlanders zich vestigden sinds de stichting

De molen van Vinkel, enkele weken voor de verplaatsing naar Holland-Michigan in 1964. De molen is gedekt met houten beschot, waar teerpapier op aangebracht is. (Foto: N. Jurgens)

van Nieuw Amsterdam, wilde men een molen hebben als levend symbool van de banden met Nederland. In 1964 konden de 'Hollanders' de molen 'De Zwaan' in Vinkel voor afbraak kopen, zodat deze andermaal uit elkaar genomen en verplaatst werd. Dit karwei werd uitgevoerd door molenmaker Medendorp uit Zuidlaren (Dr.). Helaas verkeerden de uit 's-Hertogenbosch afkomstige tandwielen toen in een te slechte staat om ze opnieuw te kunnen gebruiken.¹² Wel konden de molenstenen met hun ijzeren spillen opnieuw gebruikt worden in Amerika. De molen op Windmill Island in Holland-Michigan wordt regelmatig in bedrijf gesteld voor het malen van graan. Er draaien dus Bossche molenonderdelen! ■

Noten

1. Deze molen, bekend als de molen van Van Esch, was omstreeks 1922 onttekeld en gedeeltelijk afgebroken.

2. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Notulen van de gemeenteraad, besluit nr. 16 van 9 juni 1883. Er worden geen namen van de gegadigden genoemd. Van de door die molenaars gezochte onderdelen worden alleen 'de stenen' genoemd, waarmee ongetwijfeld de maalstenen en niet de bakstenen bedoeld zijn. Overigens bleef molen 'Nooitgedacht' in bedrijf tot aan de afbraak.
3. GAHt, Notarieel Archief, notaris V.F.J.J. van de Mortel, doos 1411 nr. 202, 31 oktober 1883.
4. GAHt, Notarieel Archief, notaris V.F.J.J. van de Mortel, doos 1411 nr. 224 en doos 1412 nrs. 13 en 33.
5. Deze gegevens werden ontleend aan Het Brabants Dagblad van 19 mei 1964.
6. J.H.J. Willemsen, *De Dordtse Molens* (Berkel 1970).
7. Vriendelijke mededeling J.S. Bakker te Moerkapelle. Volgens mededeling van molenbouwer Medendorp uit Zuidlaren zou de molen een zaagmolen uit de Zaanstreek geweest zijn. In 1883 of 1884 werd echter geen achtkante zaagmolen afgebroken in de Zaanstreek. De molen van Vinkel was ook groter dan de Zaanse zaagmolens. Een opmetings-tekening van de houten romp van de molen werd gepubliceerd door Anton Sipman in *Molenbouw* (Zutphen 1975).
8. GAHt, Notarieel Archief 's-Hertogenbosch, notaris L.G.N. van Dullemen, doos 1575, 13 februari 1884, definitieve toewijzing van provisionele verkoop gehouden op 30 januari van de door een stoommachine aangedreven olie- en meelfabriek op Bastion Oranje, Sectie G 1829, met daarbij behorende machinerieën. Hoogste bieder was Theodorus Meuwese voor f 15.625,-. De verkoop werd opgehouden.
9. GAHt, Notarieel Archief 's-Hertogenbosch, notaris L.G.N. van Dullemen, doos 1576, 20 augustus 1885 openbare verkoop van afbraak van een fabrieksgebouw op Bastion Oranje. De gemeente had reeds op 1 april de bij de molen behorende grond gekocht.
10. Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel kadaster, 1832 (op microfiche aanwezig bij het Stadsarchief).
11. GAHt, Archief van de Dienst Gemeentewerken, vergunningen bouwwerken op de vestingwerken, bundel V: uittreksel uit het register van resolutiën van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam van het Bataafse Volk, waarbij het rekest van J. Kien en C. Mourik om op het bastion Maria een windkorenmolen te mogen oprichten, wordt toegestaan, 1800.
12. Molenaar Van Schaijk had al vervangende tandwielen gekocht, die echter nog niet geplaatst waren. Volgens molenmaker Medendorp kwamen deze tandwielen, en niet de oorspronkelijke uit 's-Hertogenbosch. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk. De ter vervanging gekochte tandwielen bevinden zich nu in de molen van Gasselternijveen, die ook regelmatig in bedrijf is. Als het toch deze tandwielen zijn die uit 's-Hertogenbosch komen, dan is het ook juist dat er nog Bossche molenonderdelen draaien.